

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/86202>

Please be advised that this information was generated on 2019-09-20 and may be subject to change.

Het Comité de vigilance des intellectuels antifascistes

Maaïke Koffeman

maart

Communisme
Cultuurbemiddeling
Economische crisis
Engagement
Fascisme en nationaal-
socialisme
Massa versus elite
Politieke situatie in
Duitsland

In februari 1934 was Parijs het toneel van felle antiparlementaire onlusten en linkse tegendemonstraties. Aanleiding was de Stavisky-affaire, maar de diepere oorzaak lag bij de economische crisis en de onmacht van de regering om adequaat op te treden. Uit onvrede met de bestaande verhoudingen zochten veel Fransen hun heil bij extremistische ideologieën, zodat het publieke debat sterk polariseerde. Het land verkeerde op de rand van een burgeroorlog en veel intellectuelen voelden de behoefte collectief te ageren tegen het fascisme. In maart was de oprichting van het Comité de vigilance des intellectuels antifascistes (CVIA) een feit. Het comité, waarin verschillende linkse bloedgroepen vertegenwoordigd waren, stond onder leiding van de socialistische etnoloog Paul Rivet, de radicale filosoof Alain (die eigenlijk Emile-Auguste Chartier heette) en de fysicus Paul Langevin, die naar het communisme neigde. Deze linkse coalitie stond aan de basis van het Front populaire, dat in 1936 de Franse verkiezingen zou winnen. In zijn manifest van 5 maart 1934 sprak het CVIA het voornemen uit op te komen voor burgerrechten en individuele vrijheden, corruptie te bestrijden en de Republiek te verdedigen. In ruim een jaar tijd sloten meer dan 8000 leden zich aan.

E. du Perron was getuige van deze ontwikkelingen en rapporteerde erover in zijn brieven aan Menno ter Braak. Beiden waren bezorgd over de opkomst van het fascisme, dat hun bestaansrecht als onafhankelijke intellectuelen bedreigde. Ook zij wilden een publiek statement maken, maar ze waren tegelijkertijd huiverig om zich in het politieke straatgewoel te begeven. Hun reacties op de actualiteit en hun discussies over de publieke rol van de intellectueel zijn te volgen in hun briefwisseling en in Du Perrons autobiografische roman *Het land van herkomst* uit 1935. Ter Braak refereert in zijn brief van 6 februari 1934 aan Nietzsches advies nooit aan poli-

Bijchrift bijchrift bijchrift

tiek deel te nemen, maar stelt dat een dergelijk standpunt niet langer houdbaar is: ‘wij *nemen* er niet aan *deel*, wij zijn nu eenvoudig gedwongen te reageren op persoonlijke bedreiging van onze bestaansvoorwaarde! [...] Voor een vrijmetselarij in radicaal antifascistischen geest voel ik alles. Maar hoe zoiets te organiseren? Bij dat woord alleen al voel ik mij zoo hopeloos individualist, dat de moed me in de schoenen zinkt.’ Voor Ter Braak en Du Perron was een collectieve vorm van engagement problematisch. Vooralsnog gaven zij de voorkeur aan het publiceren van artikelen in hun tijdschrift *Forum* en in dagblad *Het Vaderland*. Vooral Ter Braak publiceerde scherpe stukken over de actualiteit, daartoe aangemoedigd door Du Perron. Die schreef bijvoorbeeld naar aanleiding van de februari-gebeurtenissen: ‘Ik brand van verlangen om het stuk te lezen, dat je ons allen verschuldigd bent, nu – nu wij er nog niet uitgegooid zijn, uit fascistisch Nederland.’ Ter Braak werd dus geacht te handelen namens hen beiden. Hier tekent zich een karaktersverschil af tussen de twee vrienden. In *Het land van herkomst* formuleert Du Perrons literaire alter ego Arthur Ducroo het aldus: ‘Meer dan jij, met meer erkenning van mijn fatum dan jij, ben ik tenslotte een “hopeloze intellectueel”. Als ik *mijn* collectiviteit zou moeten vinden, dan zou het die zijn van de intellectuelen, van degenen die niet naar de politiek zijn overgelopen, onder welk voorwendsel dan ook. Ik heb mij nu nauwgezet afgevraagd waarom ik politiek niet tot deze of gene partij behoor en ik vind twee redenen: weigering van het compromis, afschuw van de afstompende autoriteit.’ Het is de positie van de ‘smalle mensch’ die Du Perron formuleerde in een gelijknamig essay uit 1933: de zelfbewuste individualist die zijn bevoorrechte maatschappelijke positie teloor ziet gaan en zich niet wil voegen in het collectivistische ideaal. Du Perron beschouwde het als een teken van moed om zichzelf trouw te blijven en zich niet te engageren, zelfs wanneer dat tot zijn ondergang zou leiden. In 1936 zou hij het gepolitiseerde Europa de rug toekeren door naar Nederlands-Indië te vertrekken.

Ter Braak voerde een vergelijkbaar zelfonderzoek uit in zijn boek *Politicus zonder partij* (1934). Op de leeftijd van 30 jaar bezint hij zich op zijn verhouding tot de burgerlijke maatschappij waarin hij als schrijver en journalist functioneert. Tot die tijd koesterde hij de overtuiging dat de intellectueel zich verre moet houden van het hypocriete politieke bedrijf. Onder dreiging van het totalitaire fascisme voelde Ter Braak zich gedwongen de liberale democratie te verdedigen omdat dat de voorwaarde was voor zijn voortbestaan als onafhankelijk en kritisch denker. In *Politicus zonder partij* zien we Ter Braak worstelen met enerzijds zijn behoefte om als intellectueel iets te betekenen in de maatschappij en anderzijds met zijn diepgewortelde afkeer van starre dogma’s en idealistische ‘phrasen’.

Communisme
 Cultuurbemiddeling
 Economische crisis
 Engagement
 Fascisme en nationaal-socialisme
 Massa versus elite
 Politieke situatie in Duitsland

Aan het eind van het boek formuleert hij het ideaal van de *honnête homme*: de gewetensvolle criticus van de macht wiens relativerende humor voorkomt dat hij zich laat fixeren in een denksysteem. Nadat Ter Braak zich als het ware mentaal had voorbereid op een grotere maatschappelijke betrokkenheid, ging hij vanaf 1934 tot actie over. De gebeurtenissen in Frankrijk en de opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) maakten van hem – volgens een brief aan Marsman – een ‘van top tot teen *anti fascist* gedwongen politicus *met* partij’. Het zou ertoe leiden dat hij in 1936 een van de voormannen werd van het Comité van Waakzaamheid van Antinationaalsocialistische Intellectuelen, een organisatie die naar Frans voorbeeld werd opgericht door bemiddeling van Du Perron.

Ook in bredere zin vertoont de geschiedenis van Ter Braaks antifascistische engagement verwantschap met ontwikkelingen in Frankrijk, in het bijzonder in de kringen rond *La Nouvelle Revue Française* (NRF). Du Perron en Ter Braak waren trouwe lezers van dit gezaghebbende modernistische tijdschrift, dat in de jaren dertig tegen wil en dank gepolitiseerd raakte. Tot dan toe had het blad steeds een grote distantie betracht ten opzichte van de actualiteit. Zo publiceerde Julien Benda er in 1927 het geruchtmakende essay ‘La Trahison des clercs’, een aanval op denkers die het terrein van de eeuwige waarden verlaten om zich in het politiek-ideologische strijdgewoel te begeven. De groeiende ideologische polarisatie van het intellectuele leven maakte dat ook NRF-medewerkers positie gingen kiezen, meestal ter linkerzijde van het politieke spectrum. Hoofdredacteur Jean Paulhan probeerde de onpartijdigheid van het blad te waarborgen door ook teksten van rechtse auteurs op te nemen en door te stellen dat niet de politieke kleur van de auteur, maar de literaire waarde van de tekst de doorslag gaf. De onvermijdelijke politisering van het blad ging bovendien gepaard met een kritisch debat over de publieke verantwoordelijkheid van intellectuelen. Tekenend is de anekdote van Benda, die een communist hoorde zeggen: ‘Als je ideeën niet samenvallen met een van de drie of vier simplistische doctrines die momenteel met elkaar strijden, kun je alleen nog in de NRF terecht.’ Er waren echter momenten waarop de NRF geckaapt dreigde te worden door de partijpolitiek. De belangrijkste aanleiding daarvoor was de geruchtmakende ‘bekering’ tot het communisme van André Gide, ooit oprichter van de NRF en *maître à penser* van een hele generatie schrijvers. Gide raakte begin jaren dertig zozeer geobsedeerd door de politiek dat hij stopte met schrijven en zijn dagboek in de NRF publiceerde. In oktober 1932 was daar het volgende credo te lezen: ‘In de huidige wereldcrisis lijkt het Russische plan mij de oplossing. Alles overtuigt mij daarvan. En als ik mijn leven zou moeten geven om het succes van de Sovjet-Unie te verzekeren, dan deed ik dat onmiddellijk.’ Ondanks

deze verklaring van sneuvelbereidheid waren er grenzen aan Gides engagement. Als rechtgeaarde individualist trad hij niet toe tot de communis-tische partij, maar steunde de goede zaak met artikelen en lezingen. Met een paradoxale logica die Ter Braak moet hebben aangesproken, stelde Gide dat individualisme en communisme elkaar niet uitsluiten: ‘omdat ik nu denk dat een welbegrepen individualisme de gemeenschap moet dienen, hecht ik eraan de individuele rechten te verdedigen en vind ik het onterecht om individualisme en communisme tegenover elkaar te stellen.’ Ter Braak onderschrijft deze redenering in *Het Vaderland* van 15 juli 1934 en houdt Gides stellingname voor een bewijs van zijn superieure persoonlijkheid en moed. Dat het ideaal van een Sovjet-Unie waar de ‘nieuwe mens’ zich in vrijheid kon ontplooien en de massa zich cultureel zou emanciperen gebaseerd was op wishful thinking, zou Gide pas enkele jaren later tot zijn schade en schande ontdekken.

Hoewel Gide zich met verve kweet van zijn taak als *compagnon de route*, voelde hij zich van meet af aan ongemakkelijk in die rol. Zijn politieke engagement botste met zijn identiteit als modernistisch kunstenaar. Gide was een geestverwant van Ter Braak vanwege zijn wantrouwen tegenover alle vormen van orthodoxie. Zijn belangrijkste waarden waren *disponibilité*, het vermogen zich in verschillende standpunten te kunnen verplaatsen, en *sincérité*, de moed zichzelf voortdurend ter discussie te stellen. Hij maakte dat ideaal – tot verdriet van de communisten – helemaal waar toen hij in 1936 bij terugkeer uit de Sovjet-Unie zijn ontgoocheling publiek maakte in zijn *Retour de l'URSS*. Bij die gelegenheid prees Ter Braak de ‘naïeve non-conformist’ die fungeert als ‘het geweten van een cultuur’. Gide vertegenwoordigde voor hem het ideaal van de betrokken intellectueel die steeds zijn kritische geest behoudt.

Terug naar februari 1934 en de gebeurtenissen die leidden tot de vorming van antifascistische organisaties. Du Perron oppert in zijn brief aan Ter Braak van 15 februari het idee van een Nederlandse Individualistische Centrale, die het fascisme zal bestrijden via lezingen en publicaties. Tegelijkertijd benadrukt hij zijn afkeer van alles wat riekt naar partijpolitiek. Bovendien weigert hij te kiezen tussen fascisme en communisme, omdat hij zich verzet tegen elke vorm van collectivistische dictatuur. Hier raakt hij aan het kernprobleem dat Ter Braak aansneet in zijn brief van 6 februari: als individualisten worden zij in de paradoxale situatie gemanoeuvreed dat ze collectieve actie moeten ondernemen om hun individuele vrijheid en onafhankelijkheid te kunnen behouden. Het was voor de modernisten Ter Braak en Du Perron ondenkbaar om zich te voegen in het starre keurslijf van een politieke ideologie. Zij zagen zichzelf veeleer als cultuurcritici die vanuit de marge van het politieke systeem hun licht lie-

Communisme
Cultuurbemiddeling
Economische crisis
Engagement
Fascisme en nationaal-socialisme
Massa versus elite
Politieke situatie in Duitsland

Bijchrift bijchrift
 bijchrift bijchrift
 bijchrift bijchrift

ten schijnen over de gebeurtenissen, maar die daardoor zichzelf ook tot een marginale positie veroordeelden. Ondanks de strijdbaarheid van beide heren kwam de geplande antifascistische organisatie niet meteen van de grond. In juli 1935 meldde Du Perron echter dat het CVIA hem had verzocht een Nederlandse zusterorganisatie op te richten. Samen met Ter Braak probeerde hij Nederlandse intellectuelen te mobiliseren, waarbij ze samenwerking zochten met bekende persoonlijkheden en bestaande organisaties. Dit verliep in eerste instantie vrij moeizaam omdat veel Nederlanders huiverig waren om zich in te laten met een organisatie die mogelijk banden had met het communisme. Mensen als Johan Huizinga werden liever lid van Eenheid door Democratie, een club die niet alleen antifascistisch, maar ook anticommunistisch was. Intussen volgden Ter Braak en Du Perron met grote belangstelling de antifascistische initiatieven die in Nederland en Frankrijk werden ontplooid en droegen zij hun steentje bij in de vorm van lezingen en artikelen. Zo werkten beiden mee aan het antifascistische studentenblad *De Sleutel* en gaf Ter Braak een lezing voor de Bond van Kunstenaars voor Kulturele Rechten. In juni 1935 bezochten zij samen het Congrès International des Ecrivains pour la Défense de la Culture in Parijs, waar Ter Braak sprak over 'het individu'. Van-

wege het sterke partijpolitieke karakter van het congres, dat uitging van de communistische Association des Ecrivains et Artistes Révolutionnaires, hield hij er een bittere bijmaak aan over, ‘voornamelijk omdat ik steeds meer geloof, dat niet alleen wij, maar vooral ook Malraux en Gide, inzake dit congres *dupe* zijn van anderen, van politiciers’.

Ondanks zijn scepsis bleef Ter Braak proberen een Nederlands Waakzaamheidscomité van de grond te krijgen. Een belangrijke motivatie daarvoor was de verkiezingswinst van de NSB bij de Statenverkiezingen in 1935. Begin 1936 kwam Du Perron naar Nederland om te spreken met de beoogde bestuursleden. Ter Braak en Jan Romein werkten het plan verder uit, zodat op 27 juni 1936 het Comité van Waakzaamheid werd opgericht. Er werd een manifest in een oplage van 80000 exemplaren verspreid onder Nederlandse intellectuelen. De beginselverklaring van het Comité luidde als volgt: ‘De Nederlandse intellectuelen, zich verenigend, ongeacht hun politieke overtuiging, van oordeel, dat het nationaal-socialisme en alle andere groeperingen van dezelfde aard een ernstig gevaar betekenen voor de ontwikkeling van de maatschappij, cultuur en wetenschap, besluiten een Comité van Waakzaamheid te stichten, als centrum van alle intellectuelen, die zich het gevaar van het nationaal-socialisme bewust zijn en het willen bestrijden: en bevestigen hun besluit om gezamenlijk op te komen voor de verdediging der geestelijke vrijheid en tegen het nationaal-socialisme dat dit essentiële cultuurgoed belaagt.’ In het bestuur waren verschillende ideologische richtingen vertegenwoordigd, van katholiek tot communistisch. Deze vorm van oecumene werd door de kerkelijke hiërarchie hoogst onwenselijk geacht; op instigatie van de aartsbisschop stapten de katholieke bestuursleden Gerard Brom en Anton van Duinkerken nog in 1936 op. Het bestuur had hierna een overwegend linkse kleur, en hoewel het Comité geen partijpolitieke bindingen aanging, beschouwden veel Nederlanders het als een procommunistisch orgaan.

Het Comité van Waakzaamheid gaf een serie van 24 brochures uit waarin het fascisme vanuit verschillende invalshoeken kritisch werd beschouwd. Van Duinkerken, hoewel niet langer lid, schreef bijvoorbeeld een brochure *Katholicisme en nationaal-socialisme*. Menno ter Braak stelt in zijn bijdrage onder de titel *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* dat het fascisme niet het tegendeel van democratie is, maar een geperverteerde vorm ervan. De democratie berust namelijk op een gelijkheidsideaal dat in de praktijk niet gerealiseerd wordt, wat leidt tot ressentiment onder de half beschaafde massa. De nationaalsocialisten maken hiervan gebruik om het volk te mobiliseren. Het is tekenend voor Ter Braak dat hij een cultuurfilosofische benadering kiest en dat hij ook het ideaal van de liberale democratie deconstrueert. Behalve met het publiceren van brochures en

Communisme
Cultuurbemiddeling
Economische crisis
Engagement
Fascisme en nationaal-socialisme
Massa versus elite
Politieke situatie in Duitsland

artikelen hielden de bestuursleden van Waakzaamheid zich vooral bezig met het organiseren van conferenties in het hele land. Ze probeerden studenten bij hun activiteiten te betrekken door in november 1937 een Universitaire Vrijheidsweek te organiseren. Ter Braak en andere prominente leden spraken daar over het thema 'Vrijheid en wetenschap'. Als gevolg hiervan werden diverse studentenafdelingen opgericht. Waakzaamheid speelde ook in op de internationale actualiteit door concrete hulpacties te ondersteunen. Deze activiteiten hadden succes: Ter Braak meldde eind 1936 dat de brochures goed verkochten en dat Waakzaamheid al bijna 1000 leden had. Ook verheugde hij zich over de felle oppositie die het Comité ondervond: de antifascistische stem speelde een rol van betekenis in het publieke debat.

Hoewel Ter Braak een van de actiefste leden van het Comité was, deed hij het niet van harte. Op 17 juli 1936 schrijft hij aan Du Perron: 'De politiek doet mij ook kotsen, en heftig, vooral nu ik er zoo zijdelings bij betrokken ben. Maar hoe er uit te blijven, als de n.s.b. dreigt een macht te worden? Als je in Holland woont, is er momenteel geen keus tusschen iets doen of absolute instinctverlorenheid. Maar het raakt mij inwendig niet, wat ik in dat comité doe. Ik doe het als klerkenwerk, hoop zoo spoedig mogelijk mijn boek af te maken.' Ter Braaks malaise kwam ook voort uit groeiende interne spanningen in het Comité. Waar antifascisme voor veel leden in eerste instantie samenging met een tamelijk welwillende houding tegenover de Sovjet-Unie, werd het communisme uiteindelijk een splijtzwam. Begin 1937 realiseerden velen zich naar aanleiding van de trotskistische processen dat het stalinistische regime de vrijheid van denken met voeten trad. Veel Europese communisten zagen allen die hierover kritische vragen stelden als handlangers van Hitler: zo ver was de ideologische polarisering inmiddels gevorderd.

Du Perron had al in 1934 gesteld dat de collectivistische dictatuur van het communisme even verwerpelijk was als het nationaalsocialistische systeem; nu werd dit standpunt met harde feiten onderbouwd. Du Perron was geschokt doordat het bestuur van Waakzaamheid weigerde zich duidelijk tegen het communisme uit te spreken en dreigde met uittreden. Ter Braak suste de zaak door te zeggen dat er geen leden van de communistische partij actief waren in het Comité. Na het Duits-Russische pact van 1939 werd het principe van een verbinding tussen antifascisme en procommunisme simpelweg onhoudbaar. Sommige bestuursleden, waaronder Ter Braak, eisten dat alle communisten werden geroyeerd. Op de ledenconferentie van december 1939 liep het conflict uit de hand. Zo ging het Comité van Waakzaamheid aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog roemloos ten onder.

Ook in Frankrijk waren er van meet af aan spanningen binnen het Comité de vigilance. Naar aanleiding van de Spaanse Burgeroorlog en de remilitarisering van het Rijngebied raakten de CVIA-leden verdeeld over de vraag of er ferm moest worden opgetreden tegen fascistische regimes of dat de vrede koste wat kost bewaard moest worden. De meerderheid was aanhanger van de appeasementpolitiek, wat leidde tot het opstappen van Langevin en de communisten. Hoewel het CVIA tot de oorlog bleef bestaan, had het in Parijs een groot deel van zijn aanhang en invloed verloren. Binnen de NRF nam de antifascistische eensgezindheid ook duidelijk af vanaf 1937. Gides openlijke breuk met het communisme veroorzaakte een controverse omdat velen meenden dat hij het fascisme in de kaart speelde. Bovendien raakten de heldere ideologische scheidslijnen tussen links en rechts verward door de complexe internationale situatie. Het Duits-Russische pact maakte dat veel communisten Gide alsnog gelijk gaven en hun trouw aan de Sovjet-Unie afzwoeren. Gide had de politiek intussen vaarwelgezegd: 'Ik geloof dat wij niet zijn gemaakt voor dit soort vragen.'

De antifascistische intellectuelencomités waren niet in staat gebleken een effectieve vorm van engagement uit te vinden zonder bindingen met de partijpolitiek. Tegenover het oprukkende nazisme stonden zij uiteindelijk machteloos, zoals Ter Braak van meet af aan gevreesd had. Toen de Duitsers ons land binnen vielen, maakte hij een einde aan zijn leven.

Bronnen

De geschiedenis van Waakzaamheid is beschreven in L.R. Wiersma, 'Het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1939)', verschenen in 1971. Alle brochures van het Comité zijn na te lezen in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.nl). De brieven van Du Perron en Ter Braak staan in hun vierdelige *Briefwisseling 1930-1940* (1962-1967). Ter Braak figureert als Wijdenes in E. du Perrons *Het land van herkomst*, waarvan een geannoteerde uitgave, verzorgd door F. Bulhof en G.J. Dorleijn, verscheen in 1996. Over Ter Braak in de jaren dertig raadpleegde ik het tweede deel van de biografie door Léon Hanssen, *Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940* (2001). A.F. van Oudvorst analyseert Du Perrons ideeën over engagement in *De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak* (1991). Over de geschiedenis van *La Nouvelle Revue Française* in het algemeen kan men terecht bij Alban Cerisier, *Une Histoire de la NRF* (2009). Martyn Cornick gaat dieper in op de jaren dertig in *Intellectuals in History. The Nouvelle Revue Française under Jean Paulhan, 1925-1940* (1995). Michel Winock schreef een grote studie over het engagement van Gide en andere Franse intellectuelen onder de titel *Le Siècle des intellectuels* (1997).

Communisme
Cultuurbemiddeling
Economische crisis
Engagement
Fascisme en nationaal-socialisme
Massa versus elite
Politieke situatie in Duitsland